

NOVA EKONOMIJA I DRUŠTVO ZNANJA

Prof. dr. Nikola Kuvačić
Zenaida Varupa, dipl. ecc.
Internacionalni univerzitet Travnik
e-mail: nikola.kuvacic@gmail.com

Sažetak: Iako se još od vremena industrijske revolucije znanje drži jednim od čimbenika razvoja, danas se nameće kao bitan poduzetnički resurs i temeljni generator ekonomskog rasta. Pod utjecajem razvoja ICT-a²³⁹ i kvalitativno različitih društvenih odnosa, multiplikacijski efekt primjene novih znanja ubrzava transformaciju modernih društava. Ekonomski se tokovi sve više temelje na korištenju novih ideja i informacija te stjecanju novih znanja i vještina, a manje na materijalnim resursima, pa tako proizvodnja utemeljena na znanju postaje konkurentnom na globalnom tržištu.

Globalizacija je započela negdje u 19. stoljeću, a sve njezine prijašnje faze bile su izraz dosegnute razine znanja, primijenjenih tehnologija i djelovanja konkurencije. Nova se ekonomija²⁴⁰ temelji na šansama nastalim povećanjem količine znanja i intenziviranjem primjene ICT-a, što bitno mijenja poslovanje tvrtki u 21. stoljeću. Poduzetništvo se više ne povezuje samo s većim kapitalnim pothvatima, već postaje generator razvoja i samozapošljavanja korištenjem inovativnih potencijala širih slojeva stanovništva. Znanje je ono što stvara vrijednost i nova znanja, pa znanje dostiže sve veću vrijednost, jer se povećava, proširuje, produbljuje i pretvara u intelektualni kapital.

Sukladno tomu, društvo znanja²⁴¹ suvremeni je globalizacijski trend, zapravo izraz četvrte tehnološke, odnosno informatičke revolucije i nastanka informatičke epohe koja je nametnula nove društvene odnose. Promjene se osobito odnose na slabljenje pozicije fizičkog rada i jačanje intelektualnog kapitala. Dolazi do povećanja fleksibilnosti tržišta rada, što je uzrok mnogim društvenim turbulencijama, osobito u zemljama koje imaju dugu tradiciju društva blagostanja. Znanje je tako postalo primarna roba koju proizvodimo, kupujemo i prodajemo. U ovom članku govori se o pojmu i značenju nove ekonomije i društva znanja te o ulozi ICT-a.

Ključne riječi: nova ekonomija, znanje, obrazovanje, globalizacija, društvo znanja, informacijsko-komunikacijske tehnologije, tranzicijske zemlje

²³⁹ Informacijsko-komunikacijske tehnologije.

²⁴⁰ U literaturi, s malim distinkcijama, nalazimo sinonime nova ekonomija, ekonomija znanja, gospodarstvo znanja, gospodarstvo utemeljeno na znanju i slično, a mi ćemo, gdje god je to logički moguće, koristiti naslovljenu sintagmu nova ekonomija.

²⁴¹ U literaturi, s malim distinkcijama, nalazimo sinonime društvo znanja, društvo učenja, društvo koje uči, društvo utemeljeno na znanju i slično, a mi ćemo koristiti naslovljenu sintagmu društvo znanja.

THE NEW ECONOMY AND KNOWLEDGE SOCIETY

Abstract: Although since the industrial revolution knowledge holds a key to development, is now emerging as an important entrepreneurial resource and basic generator of economic growth. Influenced the development of ICT and qualitatively different social relations, multiplying the effect of the application of new knowledge accelerates the transformation of modern societies. Economic flows are increasingly based on the use of new ideas and information and to acquire new knowledge and skills, and less on material resources, including the production of knowledge-based becoming competitive in the global marketplace.

Globalization began sometime in the 19th century, and all of her previous stages were an expression of the level of knowledge, applied technologies and effects of competition. The new economy is based on the chances of occurring by increasing the amount of knowledge and intensifying the application of ICT, which significantly changed the business in the 21st century. Entrepreneurship is no longer associated only with larger capital ventures, but becomes a generator of development and self-employment using innovative potential of a broad segment of the population. Knowledge is what creates value and new knowledge, and knowledge reaches all the greater value, as it increases, broadens, deepens and turns into intellectual capital.

Accordingly, the knowledge society is contemporary globalization trend, actually a fourth term technological or information revolution and the emergence of information technology era, which imposed new social relations. Changes are particularly related to the weakening of the position of the physical work and the strengthening of intellectual capital. There is an increase labor market flexibility, which is the cause of many social turbulence, especially in countries that have a long tradition of welfare society. Knowledge has thus become the primary commodities we produce, buy and sell. This article discusses the notion of a new economy and knowledge society, and the role of ICT.

Keywords: new economy, knowledge, education, globalization, knowledge society, ICT, transition countries

1. UVOD

U analizi postkapitalističkog društva čuveni američki autor iz područja menadžmenta Peter F. Drucker kaže da će produktivnost znanja sve više biti odlučujući čimbenik u natjecateljskoj poziciji zemalja, gospodarskih grana i tvrtki. Rad i kapital više nisu rijetki niti vrijedni resursi, već su to informacije i iz njih generirano znanje. Informacije postaju sirovina iz koje nastaje znanje te one tvore medij kojim se znanje transportira i priopćava. Vrijednost društvenog

proizvoda sve se manje određuje fizičkom proizvodnjom, jer udjel sirovina i energije opada, pa materijalna dobra gube važnost pred nematerijalnim, a snaga mišića nadomješta se mentalnom snagom. Već sredinom 90-ih godina 20. stoljeća više od 60% zaposlenih u Njemačkoj radilo je u uslužnom sektoru koji je generirao oko 65% ukupne stvorene vrijednosti, što je više uzrokovano porastom kvalificiranih usluga znanja, nego jeftinim uslugama niže kvalifikacije.²⁴²

Sredinom 20. stoljeća sustav privređivanje u razvijenim zemljama bitno se razlikovao od predmodernih sustava proizvodnje koji su se temeljili na poljoprivredi. Moderna društva industrijalizirala su obradu zemlje i uzgoj stoke toliko da je sve manji postotak ljudi bio zaposlen u poljoprivredi (oko 5%), a najveći je broj radio u industriji (oko 30 do 40%). Kasnije, početkom 70-ih godina 20. stoljeća i postotak zaposlenih u industriji počinje se smanjivati u korist tercijarnih (trgovina i usluge) i kvartarnih djelatnosti (sektor intelektualnih usluga, obrazovanja, informiranja, obrade informacija, istraživanja i znanosti).²⁴³ Iako je globalizacija započela negdje u 19. stoljeću, termin se počeo intenzivno koristiti tek u posljednjim desetljećima 20. stoljeća. Kvaliteta razvoja u zemljama koje su potpuno zahvaćene informatičkom revolucijom mjeri se tzv. ICT-čimbenicima, odnosno doprinosom ICT-a stopi rasta BDP-a. Ta nova kvaliteta razvoja dala je povod stvaranju nove ekonomije.²⁴⁴

Međutim, nakon krize fordizma, kapitalizam je ušao u fazu krupne preobrazbe koja utječe na valorizaciju kapitala, oblike vlasništva i podjele rada, dovodeći u pitanje neke od bitnih sastavnica logike prve industrijske revolucije. Povećanje uloge znanja i nematerijalnih vrijednosti u središtu je te promjene. No, ključna uloga znanja u kapitalizmu nije sama po sebi neka povijesna novost, pa se zato postavlja pitanje u kojem smislu danas možemo govoriti o novoj ulozi znanja. S tim u vezi, C. Vercellone²⁴⁵ ističe tri temeljne prepreke koje priječe drukčije promišljanje novog mjesta znanja i znanosti u novom kapitalizmu:

1. Tehnološki determinizam: Imanentan je teorijama nove ekonomije i informacijskog društva koje ICT-e drže pokretačem masovne proizvodnje znanja i nematerijalnih dobara, nasuprot mehanicističkim pristupima koji su izumom parnog stroja utemeljili prvu industrijsku revolucije koja je dovela do formiranja radničke klase i masovne proizvodnje materijalnih dobara;
2. Povijesni redukcionizam: Polazeći samo od aktivnosti namjerne proizvodnje znanja, ovaj pristup novu ekonomiju shvaća kao privilegij istraživačko-razvojno-znanstvene elite, što prikriva način na koji se tumači izlaz iz industrijskog kapitalizma kroz povratak

²⁴² North, K.: Upravljanje znanjem – Vođenje poduzeća usmjereno prema znanju, Naklada Slap, Zagreb, 2008. str. 16.-17.

²⁴³ Ivanović, M.: Društvo znanja. Vidjeti na <http://www.baranja.net/modules.php?>...

²⁴⁴ Vojnić, D.: Izlaganje na predstavljanju knjige Vladimira Veselice Globalizacija i nova ekonomija koja je održana na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 3. srpnja 2007. Ekonomski pregled, 2007. 58(7-8), str. 489.-494.

²⁴⁵ Vercellone, C.: Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu, Ekonomski pregled, 2006. 57(11), str. 809.-825.

- kognitivne i umne dimenzije rada, što se manifestira u ukupnosti proizvodnih, materijalnih ili nematerijalnih aktivnosti; te
3. Pozitivističko shvaćanje znanosti i tehnologije: Riječ je o apstrahiranju društvenih odnosa i konflikata koji su obilježili čitavu povijest kapitalizma te ovladavanja umnim snagama proizvodnje. Pristup se očituje u tendenciji tretiranja znanje kao specifičnog ekonomskog dobra. Zapravo, znanje se shvaća kao neovisan čimbenik proizvodnje čija bi se specifičnost sastojala u logici smanjenja prinosa, za razliku od onog što se zbiva s fizičkim čimbenicima (kapital i rad).

Nova je ekonomija označila pomak od materijalnih k nematerijalnim, odnosno neopipljivim vrijednostima. Konkurentska se prednost seli od fizičkog k neopipljivom, od vidljivog k nevidljivom, od viđenog prema neviđenom. Svi koji žele opstati moraju svladati val nove ekonomije znanja. Studijski programi moraju imati sadržaje koji će upoznati studente s ključnom odrednicom poslovnog uspjeha za koju postoje različiti nazivi: intelektualni potencijal, ljudski kapital, nevidljiva imovina i slično.²⁴⁶ Većina se teoretičara još fokusira na konvencionalne ekonomske mudrosti, a praktičari su neugodno iznenađeni slabim povratom uložених sredstava. Živimo u sustavu neopipljive ekonomije u kojoj je ekonomija znanja nova stvarnost. Umjesto zakona opadajućih prinosa, kod ulaganja u znanje imamo zakon rastućih prinosa. Sve manji povrat na uloženi fizički kapital, preokreće se u zakon povećanog povrata sredstava kada se ona ulože u intelektualni (neopipljivi) kapital.

Lisabonskom i Barcelonskom deklaracija (European Council, 2000. i 2002.²⁴⁷) Europska je unija obznanila nužnost da se usporenom tehnološkom i gospodarskom razvoju valja suprotstaviti ubrzanom tranzicijom u novu ekonomiju, što je postalo razvojnim manifestom zemalja Unije i ostalih zemalja koje se žele tamo ravnopravno priključiti te biti konkurentne na međunarodnim tržištima.²⁴⁸ Tumačenja fenomena nove ekonomije iz većine strateških dokumenata OECD-a, Europske komisije i Europskog vijeća, čine okosnicu aktivnosti u potrazi za željenom razinom usklađenosti u danom društvenom kontekstu. Razlike u polazištima pružaju veliku mogućnost izbora tumačenja koncepta nove ekonomije i društva znanja (primjerice, potraga za efikasnosti, rast proizvodnosti i konkurentnosti, društvene inovacije na području znanosti, obrazovanja i istraživanja i brojna druga).²⁴⁹

²⁴⁶ Više vidjeti u Mujić, N. i Legčević, J.: Razvoj ljudskog kapitala, novo bogatstvo nacije, Informatologia, 2008. 41(3), str. 196.–202.

²⁴⁷ European Council: Conclusions of the Presidency of the Lisbon European Council of 23. and 24. March 2000, Council document 100/1/00. te European Council: Conclusions of the Presidency of the Barcelona European Council of 15. and 16. March 2002, Council document SN 100/1/02 Rev1.

²⁴⁸ Švarc, J.: Institucionalne pretpostavke tranzicije u gospodarstvo znanja: karika koja nedostaje, Društvena istraživanja, god. 15 (2006), br. 3 (83), str. 320.

²⁴⁹ Krbac, D.: Društvo znanja i/ili ekonomija znanja: Što čini razliku u poimanju znanja kao javnog dobra? Sveučilište J. Dobrile u Puli, Pula, 2009. Više vidjeti na <http://www.hrcak.srce.hr/index.php?...>

2. NOVA EKONOMIJA

Početkom 20. stoljeća pojavila se svojevrsna nova ekonomija koja je bila povezana za pojavu električne energije, telefona, željeznice i automobila, što je naglavce reorganiziralo dotadašnji život i poslovanje. To je bila era industrijske ekonomije, kada je posjedovanje imovine značilo više od svega drugoga, pa je bilo važno što jeftinije ili brže nešto proizvesti pomoću ljudskog rada. Svoje bogatstvo tvrtke su temeljile na materijalnoj imovini i fizičkom kapitalu. Međutim, koncem 90-ih godine 20. stoljeća nova se vrijednost stvara pomoću nematerijalne imovine, a znanje postaje glavni poduzetnički resurs. U širu znanstvenu i kolokvijalnu uporabu ulazi pojam nova ekonomija koja je označila duboke promjene u svjetskom gospodarstvu s dubokim društvenim posljedicama. Makroekonomski aspekti teorije nove ekonomije upućuju na ekonomski rast bez povećanja inflacije, dok mikroekonomski teoretičari ističu promjene razmišljanja (inovativnost, umrežavanje) i organizacije rada (projektno razmišljanje, dehijerarhizacija) te ključnu ulogu nove informacijske tehnologije i interneta u povećanju produktivnosti i ekonomskog rasta.

Informacijska tehnologija i internet višestruko ubrzavaju komunikaciju, omogućuju širenje informacija i znanja, ali i pokretljivost kapitala, robe i usluga podižu na do sada neviđenu razinu realizirajući ideju jedinstvenog svjetskog tržišta.²⁵⁰ Nova je ekonomija temeljni pokretač i promjena u poslovanju tvrtki u 21. stoljeću koje se temelje na novim poslovnim mogućnostima nastalim povećanjem količine znanja te intenziviranjem primjene ICT-a. Znanje je ono što stvara vrijednost, ali i proizvodi nova znanja, pa se sve više ljudi uključuje u lancu vrijednosti, u proizvodnju i podjelu znanja (fakulteti, proizvođači, potrošači), znanje dostiže sve veću vrijednost, jer se povećava, proširuje, produbljuje i pretvara u intelektualni kapital. Znanje je tako postalo primarna roba koju proizvodimo, kupujemo i prodajemo.²⁵¹

Nova ekonomija označava termin kojim se željelo pokazati da korištenje resursa u naprednim industrijskim gospodarstvima ovisi o različitim oblicima informacija i komunikacija i da je većina znanja koja se rabi u proizvodnji nematerijalnog oblika. Zapravo, riječ je informacijama temeljenim na znanju. Svoja izravna uporišta ekonomija znanja pronalazi u novim teorijama rasta izraslim na kritici tradicionalne ili neoklasične teorije. Nove su teorije, osim klasičnih proizvodnih činitelja (zemlju, rad i kapital), identificirale i tehnologiju, odnosno tehnološke promjene kao važan proizvodni čimbenik kojem se pripisuje čak tri četvrtine ekonomskog rasta. Naime, tehnološke promjene dovode do tehničkog progresa koji se manifestira u povećanju proizvodnosti i smanjivanju troška po jedinici za dane ulazne veličine.²⁵²

²⁵⁰ Pavić Ž.: Poduzetništvo mladih i nova ekonomija, Ekonomski vjesnik, br. 1-2, prosinac 2008. str. 85.-93.

²⁵¹ Kolaković, M.: Poduzetništvo u ekonomiji znanja, Sinergija, Zagreb, 2006. str. 156.

²⁵² Lažnjak, J. i Švarc, J.: Upravljačke elite i ekonomije znanja - Novi teorijski okvir za proučavanje upravljačkih elita u Hrvatskoj, Društvena istraživanja, god. 11 (2002), br. 1 (57), str. 48.

Teoretičari koncepta i temeljnih ideja nove ekonomije²⁵³ upozoravaju na ekonomske promjene koje dovode do transformacije uloge nacionalnih država u svjetskom sustavu te na promjene na tržištu rada koje stvaraju nove prilike, ali i nove prijetnje za različite socijalne slojeve prema kojima se države moraju odnositi na nove načine. Koncept nove ekonomije s vremenom je doživio mnoge kritike i revizije koje su se uglavnom referirale na neumjereni optimizam, odnosno na mogućnost da svjetsko gospodarstvo, unatoč značajnom porastu produktivnosti, i dalje prolazi kroz ciklička krizna kretanja praćena previranjima na svjetskim financijskim tržištima. No, unatoč kritikama, tek rijetki teoretičari osporavaju dalekosežne promjene koje su se dogodile u 90-im godinama 20. stoljeća i koje traju do danas.²⁵⁴

Nova ekonomija predstavlja pokušaj uvođenja suvremenih stajališta u ekonomska promišljanja potpuno suprotna od do tada uvriježenih postavki Keynesijanskog modela. U poslijeratnoj ekonomiji ostvarivanje pune zaposlenosti i povećanje proizvodnje kroz upravljanje potražnjom bilo je ostvarivo, ali kada se 70-ih godina 20. stoljeća pojavio problem visoke nezaposlenosti i inflacije, ekonomisti se okreću ekonomici ponude, naglašavajući značaj smanjivanja poreznih stopa u cilju rasta plaća i veće motiviranosti zaposlenika te poticaja investicija. Budući da je ekonomika ponude predstavljala reakciju na stari sustav promišljanja, a ne na stvarne potrebe razvojnog modela, nije polučila rezultate koji su bili očekivani zato što se temeljila na klasičnim čimbenicima proizvodnje (kapitalu i radu), a ne na suvremenim činiteljima proizvodnje, odnosno na znanju, tehnološkim inovacijama, obrazovanju i sposobnostima.²⁵⁵

Pojam nove ekonomije povezan s jačanjem globalizacijskih trendova i informacijske tehnologije. Ne postoji jedinstvena definicija nove ekonomije, a zajednički je nazivnik svih pokušaja njezinog definiranja ekonomski rast i intenzivno uključivanje ICT-sektora u sva područja ekonomije i društva, što uzrokuje promjene na strani ponude i potražnje. Nova je ekonomija zapravo ekonomija utemeljena na znanju i na idejama poboljšanja životnog standarda i stvaranja novih radnih mjesta u mjeri u kojoj se inovativne ideje i tehnološke promjene uključuju u proizvode, usluge i proizvodne procese.²⁵⁶ Nova je ekonomije model utemeljen na međusobno povezanim politikama u cilju dostizanja dugoročno održivog rast, pri čemu povezane ICT-e dramatično povećavaju količinu i vrijednost informacija dostupnih

²⁵³ Romer, P. & Nelson, R. & Shapiro, R. & Gordon, J.S. najpoznatiji su autori koji se povezuju uz koncept nove ekonomije.

²⁵⁴ Pavić Ž.: Poduzetništvo mladih i nova ekonomija, Ekonomski vjesnik, br. 1-2, prosinac 2008. str. 85.-93.

²⁵⁵ Škuflić, L. i Vlahinić-Dizdarević, N.: Koncept nove ekonomije i značaj informacijsko-komunikacijske tehnologije u Republici Hrvatskoj, Ekonomski pregled, 2003. 54 (5-6), str. 460.-479.

²⁵⁶ Atkinson, R.D.: Making the New Economy Grow, PPI, Washington, 2000. Ili na <http://www.pionline.org>

pojedincima, tvrtkama i vladama, omogućujući im efikasniji izbor i ostvarenje superiornijih performansi.²⁵⁷

Nova ekonomija uključuje i pogled na sektore nacionalne ekonomije koji se intenzivno koriste inovacijama i novim tehnologijama, odnosno na industrije čija proizvodnja, distribucija i pružanje usluga te konačni uspjeh, znatno ovise o računalima, telekomunikacijama i internetu. No, bez promjena u organizaciji tvrtke, u načinu korištenja ljudskog kapitala i u fleksibilnosti tržišta, koncept nove ekonomije ne bi se mogao realizirati. Isključivi značaj ICT-sektora ne smije se prenaplaćavati, jer bez korjenitih promjena temeljnih tržišnih institucija koje će uvesti tehnologije usmjerene prema brzom rastu proizvodnosti, rezultati će izostati. Rezultati tog novog načina djelovanja i promišljanja tvrtki ogledaju se u sljedećem.²⁵⁸

- Nove industrije u trgovini i e-trgovini sve više sudjeluju u ukupnoj nacionalnoj proizvodnji;
- Mnoge industrije, pa i tradicionalne, nastoje se sve više koristiti naprednim tehnologijama;
- Statički pojam komparativne prednosti (koja se temelji na raspoloživosti resursa, kanala nabave i prodaje, na blizini tržišta i na nižim troškovima) gubi na značaju;
- Ekonomski uspjeh tvrtke sve će više ovisiti o sposobnosti efikasne primjene brojnih tehnoloških inovacija i poduzetničkih vještina; te
- Obrazovana radna snaga postaje najznačajniji resurs i činitelj uspjeha.

Inače, koncept nove ekonomije možemo promatrati na mikro, mezzo i makro, razini, a njegovu evaluaciju pratiti kroz rast BDP-a i vanjskotrgovinske razmjene. Na mikro razini podrazumijeva nova promišljanja vođenja tvrtke, njezinu reorganizaciju, uključivanje novih tehnologija, efikasno i dinamično tržište kapitala te dinamičnu ekonomiju i poduzetništvo, rastuću konkurentnost i veću fleksibilnost tržišta rada. Promjene na tržištu rada ne smiju se povezivati isključivo sa sustavom školovanja i permanentnog obrazovanja, već s obučenošću radne snage koja mora biti spremna prihvatiti suvremenu tehnologiju. Rizik, neizvjesnost i promjene postaju pravilo, a ne iznimka. To je ekonomija u kojoj hijerarhijska organizacija tvrtke ustupa mjesto mrežnoj koja se neprekidno mijenja i uči. Na mezo i makro razini nova ekonomija podrazumijeva transformaciju industrijske proizvodnje, a time i cjelokupne ekonomije (gospodarstva). Svaka takva stoljetna promjena sobom je nosila smanjenje jednog i rast drugog dijela gospodarstva, promjene u obavljanju posla i organizaciji tvrtke, u

²⁵⁷ Mann, C.L. & Rosen, D.H.: APEC and the New Economy, Institute for International Economics, 2001. Ili, više vidjeti na <http://www.sccp.org/sccplibrary/meetings/august2001/nuecon.doc>

²⁵⁸ Prilagođeno prema Atkinson, R.D. i dr.: The 2002 New Economy Index, PPI, Washington, 2002. str. 4. Ili, više vidjeti na <http://www.ionline.org>

obrazovnom sustavu, u ulozi države u promicanju ekonomskog rasta i socijalne pravde, u načinu življenja, i u konceptu obitelji, ali svima je zajedničko poboljšanje životnog standarda nacije.²⁵⁹

Rast gospodarstva ne možemo tražiti u postojećoj proizvodnji, tehnikama i procesima, već u novim inoviranim proizvodima. Nova radna mjesta i povećanje zaposlenosti nužno je osigurati novim poduzetničkim pothvatima, a ne pukom reorganizacijom postojećih tvrtki.²⁶⁰ Model nove ekonomije pretpostavlja novi pogled na vođenje gospodarstva kojim se osigurava dugoročan rast proizvodnosti i povećanje životnog standarda. Iako utemeljen na liberalnom konceptu, ne isključuje ulogu države, već zahtijeva njezino redefiniranje. Rastućoj ekonomiji znanja nužna je pametna i strateški usmjerena država prema temeljnim postavkama rastuće ekonomije, a to su: obrazovanje, istraživanje i sposobnosti.

Često se čuje i naziv internet ekonomija, a da bi se još više istakla uloga nematerijalnih resursa i neopipljive imovine, nestanak klasično organiziranih tvrtki te nepostojanje fizičke nazočnosti tijekom poslovnih odnosa, sve se više koristi i naziv virtualna ekonomija.²⁶¹ Teoretičari nove ekonomije govore da su se dogodile uistinu velike promjene. Mijenjaju se pravila ponašanja, nije više bitna dostupnost kapitalu, već informacijama, kreiranje vrijednosti odnosi se na kreiranje novog znanja i eksploatiranje njegove vrijednosti, najvažnija je nematerijalna, neopipljiva, intelektualna imovina, koja danas čini oko 90% vrijednosti svjetskih tvrtki. Ljudsko znanje (mozak), a ne ruke, postalo je najvažniji činitelj rasta i razvoja tvrtki i gospodarstava. Sposobni zaposlenici koji razvijaju nove ideje, stvaraju vrijednost i inoviraju poslovanje postali su ključna imovina. Svi mogu prodavati svima na planetu te od njih i kupovati, a da se nikad fizički ne sretnu. Nevidljiva ruka A. Smitha postala je još više neuhvatljiva.²⁶²

Zašto je širenje nove ekonomije važnije od širenja brojnih izuma koji su obilježili 20. stoljeće (fiksna telefonija, cestovni promet, ulazak televizije u svaki dom)? Ne bismo li ipak mogli pretpostaviti da nova ekonomija neće donijeti promjene koje bi se barem približno mogle usporediti s promjenama koje su utjecale na život zapadne civilizacije u 20. stoljeću? Ta se pitanja postavljaju u razvijenim zemljama, ali su još važnija za tranzicijske i zemlje u razvoju.

²⁵⁹ Atkinson, R.D. & Gottlieb, P.D.: The Metropolitan New Economy Index, PPI, Washington, 2001. Ili, više vidjeti na <http://www.pionline.org>

²⁶⁰ Prema studiji Kortu i Josh Lerner s Harvard Business School, dolar uložen u nove pothvate dat će 3-5 puta više patenata, nego dolar uložen u R&D. Preneseno iz OECD: The New Economy: Beyond The Hype, OECD, Paris, 2001.

²⁶¹ Petersen, V.S.: A Critical Rerwiting of Global Political Economy - Integrating reproductive, producitive and virtual economies, Routledge, 2003, str. 113.

²⁶² Više vidjeti u Edvinsson, L.: Korporacijska longituda - Navigacija ekonomijom znanja, Differo, 2002. str. 53.-64.

Naime, ako brzo širenje nove ekonomije znači da većina ljudi zbog nedostatka temeljnih znanja ostaje isključena iz uživanja njezinih blagodati, onda ta spoznaja mora još više zabrinuti vlade tranzicijskih zemalja. Ako nova ekonomija povećava proizvodnju i produktivnost, to otvara mogućnost smanjivanja razvojnog jaza u odnosu na Europsku uniju, pa ne postizanje tog strateškog cilja znači daljnju razmjernu stagnaciju.

Znanstvene zajednice te intelektualne i političke elite koje danas upravljaju znanošću u tranzicijskim zemljama suočene su s paradoksom kojemu se ne nazire rješenje: s jedne strane imamo naglo širenje nove ekonomije utemeljene na proizvodnji, distribuciji i uporabi znanja, a s druge strane imamo sve veću marginalizaciju položaja znanosti, znanja i tehnologije. Ovaj paradoks zahtijeva temeljitiji uvid u nastanak nove ekonomije i činitelje koji je pokreću. Naime, iako je znanje pokretačka i proizvodna snaga gospodarskog i društvenog razvoja od početaka civilizacije, nova ekonomija, u smislu nove tehnološko-ekonomske paradigme proizvodnje, širenja i komercijalizacije znanja, pojavljuje se tek nedavno. Početkom 90-ih godina 20. stoljeća analitičari gospodarskog rasta (primjerice, Solow²⁶³) zaključili su da su za ekonomski rast i razvoj odlučujuća ulaganja u nematerijalne čimbenike (znanje i tehnologiju), a manje u materijalne čimbenike (kapital i fizički ljudski rad). U Svjetskoj banci drže da postoje četiri sljedeće pretpostavke kako bi zemlja bila sposobna sudjelovati u novoj ekonomiji.²⁶⁴

- Obrazovanje i obuka (nužno je imati obrazovano i obučeno stanovništvo, kako bi se stvorilo, dijelilo i koristilo znanje);
- Informacijska infrastruktura (nužno je imati splet medija, od radija do interneta, kako bi se informacije širile);
- Pravni i ekonomski okvir (nužno je imati legislativu i ekonomski okvir koji će poticati protok znanja, ulaganja u ICT-e te ohrabrivati poduzetništvo); te
- Inovacijski sustav (nužno je imati mrežu istraživačkih centara, sveučilišta, privatnih tvrtki i društvenih skupina, kako bi se prihvatila globalna znanja i prilagodila za lokalne potrebe, odnosno kako bi se stvorila nova znanja).

Svoje djelovanje države bi morale fokusirati na jačanje inovacijski poticajne infrastrukture, na investicije u obrazovanje, na podupiranje klastera, na poboljšanje životnog standarda, na kvalitetu a ne kvantitetu posla. Dakle, uloga se države svodi na implementaciju politika (osobito fiskalne, trgovinske i investicijske) te na uspješno uvođenje novih tehnologija. Države, odnosno lokalni i regionalni entiteti moraju težiti postati zanimljivo područje za stanovanje obrazovane i sposobnu radnu snagu, pa će se investicije kretati za sposobnom radnom snagom, a ne kao do sada prema područjima jeftine radne snage.

²⁶³ Robert Solow, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1987. godine.

²⁶⁴ Više vidjeti na <http://www.business.hr>

3. DRUŠTVO ZNANJA

Još 1974. godine formuliran je koncept društva znanja, čime je označen konceptualni okvir za obrazovne promjene u posljednjim desetljećima. Nordijske zemlje prednjače u razvoju društava znanja, pri čemu je najdalje otišla Finska koja se i danas uzima kao primjer dobrih obrazovnih postignuća. Za društvo znanja najvažnija su sustavna obrazovna rješenja te ujednačavanje obrazovnog standarda zemlje. Naime, da bi se uspostavilo društvo znanja valja ispuniti četiri kriterija: svi građani trebaju imati mogućnosti cjeloživotnog učenja, obveznim formalnim obrazovanjem (školovanjem) treba potpuno obuhvatiti učenički naraštaj (nema obrazovnog isključivanja), informalno učenje pozicionirati u središte, a samoobrazovanje ohrabrivati te druge neškolske organizacije trebaju podupirati obrazovanje što im se vraća kao razvojni čimbenik.²⁶⁵

S druge strane, o društvu znanja može se govoriti kada su strukture i procesi materijalne i simboličke reprodukcije nekog društva toliko prožeti operacijama ovisnim o znanju da primarno značenje zadobivaju obrada informacija, simbolička analiza i sustavi eksperata spram drugih čimbenika reprodukcije.²⁶⁶ Za razvoj koncepta društva znanja bitne su nove teorije rasta koje znanje i tehnologiju koncipiraju kao endogeni dio ekonomskog rasta te znanje, uz rad i kapital, postaje treći činitelj proizvodnje. Te se teorije oslanjaju na koncept postindustrijskog društva te povezuju obrazovanje i ekonomski razvoj i tako postaju ključni oslonac za ekonomsko promišljanje uloge obrazovanja. Nakon toga, društvo znanja ulazi u sociologiju i radove vodećih teoretičara globalizacije te je gotovo općeprihvaćen postao stav prema kojem je znanje temelj konkurentnosti u globalnoj ekonomiji.

Sintagma društvo znanja na ovim prostorima često izaziva podsmjehe, jer se godinama rasteže i manipulira do neprepoznatljivosti u dnevopolitičke svrhe. No, ukoliko nas zanima povijest koncepta, valja se vratiti u 1969. godinu kada Peter F. Drucker piše o *knowledge workeru*, novom tipu radnika u uslužnim djelatnostima koji zamjenjuju fizičke radnike te o znanje kao ključnom resursu. Temeljna je karakteristika stručnih radnika njihovo formalno obrazovanje, pa ono postaje središnji cilj društva znanja. Nakon toga, D. Bell, ugledni teoretičar postindustrijskog društva, 1973. godine naglašava ulogu obrazovanja u ekonomskom razvoju, pa glavni problem postindustrijskog društva vidi u dostupnosti ljudskih resursa, a visoko obrazovanje mora odgovoriti na tu potrebu, pa sveučilište postaje središnja institucija novog društva.²⁶⁷

²⁶⁵ Husén, T.: London: Learning Society, Methuen, London, 1974.

²⁶⁶ North, K.: Upravljanje znanjem – Vođenje poduzeća usmjereno prema znanju, Naklada Slap, Zagreb, 2008. str. 17.

²⁶⁷ Dolenec, D.: Društveno odgovorno sveučilište: A što Bolonja ima s tim? Političko obrazovanje, 2007. vol. 3. br. 3-4. str. 142.-147.

Tvrtke razvijenih, ali i tranzicijskih zemalja danas intenziviraju trajnu izobrazbu svojih zaposlenika za potrebe što ih donose stalne tehnološke promjene. Na to su prisiljene zbog nesmiljene konkurencije na globalnom tržištu, pa je obrazovanje odraslih prepoznato kao jedan od uvjeta konkurentnosti tvrtki i nacionalnog gospodarstva. No, osim osnovnog, društvo se znanja ostvaruje i visokim obrazovanjem te ujednačenim obrazovnim standardom, pri čemu valja što više djece obuhvatiti predprimarnim obrazovanjem, stvarati uvjete daljnjeg postobveznog obrazovanja, kvalitetno visoko obrazovanje učiniti dostupnim svima, stvarati uvjeta da se oni što su napustili više srednje obrazovanje prije njegovog završavanja mogu u njega ponovno uključiti kroz sustav povratnog obrazovanja, ne proglašavati srednje obrazovanja obveznim, jer se to nije pokazalo uspješnim u smanjivanju osipanja učenika te poticati suradnju školstva i gospodarstva, kako bi škola obrazovala profile što su potrebni na tržištu rada.²⁶⁸

UNESCO²⁶⁹ preporučuje šestogodišnje primarno obrazovanje i nakon toga trogodišnje niže sekundarno obrazovanje, što zajedno tvore obvezno osnovno obrazovanje.²⁷⁰ Napori tranzicijskih zemalja s tradicionalnim obrazovnim sustavima za priključenje Europskoj uniji jačat će potrebu za prilagođavanjem strukture obveznog školovanja međunarodnim standardima. Istodobno, jačat će otpori onih kojima takva promjena ne odgovara. Može se očekivati da će se produljenje i unutarnje restrukturiranje osnovnog obveznog obrazovanja pokušati zamijeniti produljenjem obveznog školovanja na taj način da se dio ili čitavo više srednje obrazovanje proglasi obveznim. Time se, međutim, ne postiže svrha produljenja obveznog osnovnog obrazovanja, odnosno kvalitetnije stjecanje novih ključnih kompetencija što su građanima ujedinjene Europe nužne za život u društvu znanja.

Obrazovanje je svojedobno bio jedan od temelja tzv. države blagostanja. Međutim, u uvjetima globalizacije smisao i koncept države blagostanja mijenja se u smjeru kompetitivne države koja je još više upućena na obrazovanje i još više postaje društvo koje uči. Radi poboljšanja međunarodne konkurentnosti ostvaruje se partnerstvo škole s tvrtkama, poslodavcima i sindikatima. Pod utjecajem poduzetnika i civilnog društva, obrazovanje istodobno povratno djeluje na ekonomski i razvoj civilnog društva. Međutim, realizacija ideje društva znanja ne ovisi toliko o njezinoj konceptualnoj privlačnosti, nego o društvenom kontekstu, odnosno stvarnim razvojnim potrebama i relativnoj snazi onih društvenih skupina kojima pogoduje i onima kojima ne odgovaraju strukturne obrazovne promjene. Zemlja koja ne stvara proizvode s velikom dodanom vrijednošću, nego se oslanja na prirodne resurse i koja ima tradiciju preraspodjele stvorenih bogatstava, nema potrebe za obrazovanjem kao zemlja siromašna prirodnim bogatstvima te je usmjerena na proizvodnju i štednju, a ne na preraspodjelu i potrošnju. U uvjetima globalizacije i izgradnje kompetitivne države, dobra obrazovna rješenja

²⁶⁸ Više vidjeti u Pastuović, N.: Kako do društva koje uči? Odgojne znanosti, 2006. vol. 8. br. 2. str. 421.-441.

²⁶⁹ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Organizacija Ujedinjeni naroda za obrazovanje, znanost i kulturu).

²⁷⁰ International Standard Classification of Education – ISCED, 1997.

postaju privlačnija, osobito za male zemlje koje se moraju otvarati ako žele opstati i napredovati.

Svim dosadašnjim analizama zajedničko je to da se od visokog obrazovanja traži prilagodba novim društvenim potrebama, da bude tržišno, programski, društveno odgovornije (primjerice, orijentacija prema sposobnostima studenata, ali i odgovornost prema svim *stakeholdersima*). Od institucija visokog obrazovanja očekuje se da budu konkurentne u odnosu na institucije iste razine, programskog i istraživačkog potencijala, ili u odnosu na druge institucije koje pružaju uslugu visokog obrazovanja i istraživanja. Društvena osjetljivost financiranja javne usluge visokog obrazovanja uvjetuje cijeli niz istraživačkih aktivnosti koje su usmjerene na traženje prihvatljivih rješenja u odnosu između društvene kvalitete i društvenih aspekata održivosti.

Ako javno financirana znanost ne funkcionira kao otvoreni sustav u funkcionalnoj vezi s gospodarskom sferom, ona postaje autistična, izolirana i bespotrebna, a monopolistički položaj sveučilišta i instituta u kreiranju znanja polako ali sigurno erodira, što položaj znanosti u europskim tranzicijskim zemljama to ponajbolje ilustrira. Dakle, nužno je stvoriti uvjete te takvo organizacijsko, institucionalno i posebice socijalno-kulturno okruženje koje omogućuje da se ulaganje u znanje vrati, odnosno stvori novu vrijednost. Spoznaja da je ulaganje u znanje investicija, a ne budžetska potrošnja ulaganje u znanje čini racionalnim i prepoznatim načelom ukupnog gospodarskog razvoja, uključujući temeljne znanosti i istraživanja vođena znatiželjom. To se posebice odnosi na istraživanja u generičkim tehnologijama (biotehnologija, posebice molekularna biologija, nanotehnologija i slično) koje su sposobne stvarati sasvim nove proizvodne sektore i tako mijenjati cjelokupnu gospodarsku strukturu zemlje.

ZAKLJUČAK

Temeljna odrednica nove ekonomije ubrzani je tehnološki razvoj koji unaprjeđuje procese industrijske proizvodnje i strojeve s ciljem postizanja što veće produktivnosti i ostvarenja profita. Koncem 20. stoljeća u razvijenim zemljama smanjuje se udjel industrije u strukturi ukupnog gospodarstva, mijenja se struktura društva te otvaraju planirani i organizirani procesi za prijelaz u novu ekonomiju i novi društveni koncept – društvo znanja. Temeljna se značajka društva znanja može opisati analogijom s modelom poslovanja tvrtke, kao kontinuiranim procesom prilagođavanja društva (tvrtke) novim i sve bržim izazovima koji dolaze iz okruženju. Četiri su temeljna stupa nove ekonomije i društva znanja:

- Informatičko društvo (informatizirano gospodarstvo, javni sektor i građani);
- Umreženo društvo (umreženost gospodarstva, javnog sektora i građana na temelju novih tehnologija komunikacije);
- Ekonomija znanja (proizvodnja, distribucija i korištenje znanja u poslovanju kao temelj poslovnih aktivnosti i razvoja); te
- Cjeloživotno učenje (kontinuirano učenje i obrazovanje svih pojedinca).

Prema iskustvima društava znanja, učenje budućnosti ne odvija se na nijednom fakultetu, ono se odvija vani, unutar industrije. Društvena i gospodarska zbilja tjeraju nas na metamorfozu znanosti, neodložno pronalaženje modela uklapanja znanstvenog rada u društvo, kako bi znanost postala svrsishodna, a ne gluha na društvene potrebe i zahtjeve. U uvjetima informatičkog društva, znanost više nije vlasništvo elite, a njezin transfer pretpostavlja osobe sposobne za prihvaćanje realizacije svojih uloga u okviru pragmatičnih pozicija. Znanost postaje predmetom kupoprodaje i oruđe globalne konkurentnosti, a najveći potrošač znanstvene proizvodnje postaje sfera materijalnih dobara. Sveučilišta i njihove programe valja rekonfigurirati, kako bi odgovorila kompleksnom i promjenjivom okruženju, valja stvarati programe koji će svoje zajednice, lokalne, regionalne pa i državu u cjelini razvijati u zajednice sposobnosti.

Nova je ekonomija razlikuje od stare po temeljnom modelu i izvorima ekonomskog rasta. Sirovine, materijal, energija, novac i ekonomija obujma, zamjenjuju se znanjem i tehnološkim promjenama. Restrukturiranje tvrtki, ulaganje u ICT-sastavnicu, rastuća konkurentnost te fleksibilno i razvijeno tržište rada i kapitala, izvori su rasta prema konceptu nove ekonomije. Međutim, njezina popularnost ne znači da će stara ekonomija nestati, jer se ta dva koncepta ne isključuju te valja očekivati velik utjecaj suvremenih ICT-a na tradicionalne sektore, i to smanjivanjem cijena robe i usluga zbog jeftinijih, brzih i cjelovitijih informacija i zbog smanjivanja cijena i rasta konkurencije. Razvitak ICT-sektora, posebice interneta, revolucionarno mijenja tehniku odvijanja međunarodne trgovine novih, ali i klasičnih proizvoda i usluga.

Pojavom nove ekonomije poduzetništvo se više ne povezuje isključivo s većim pothvatima koje poduzimaju ljudi s velikom količinom novca. Sve više se uviđa da poduzetništvo može biti generator razvoja koji će iskoristiti inovativne potencijale najširih slojeva stanovništva te se poduzetništvo sve više povezuje s tržištem rada i povećanjem socijalne kohezije kroz samozapošljavanje ranije marginaliziranih skupina. Upravo mladi predstavljaju skupinu koja je po svojoj prirodi inovativna, dinamična i otvorena novim društvenim i tehnološkim strujama te putem poduzetničkog djelovanja može djelomično ublažiti negativne utjecaje koje globalizirana ekonomija i promjene u organizaciji rada imaju na položaj mladih na tržištu rada i koji za posljedicu imaju njihovu društvenu marginalizaciju.

Možemo zaključiti da je nova ekonomija strateška kombinacija ekonomskih politika države, sposobnosti izgradnje novih kapaciteta i organizacijskih promjena, što se temelji na inovacijama, na suvremenim tehnologijama i na kreativnosti, promovirano kroz rastuću međunarodnu razmjenu i globalizaciju, povezano informacijskim tehnologijama koje omogućuju održiv ekonomski rast i poboljšanje životnog standarda nacije. To je skup kvantitativnih i kvalitativnih promjena koje su utjecale na transformiranje gospodarske

strukture, na funkcioniranje nacionalne ekonomije i na njezina pravila. Nova je ekonomija zapravo ekonomija znanja i ideja, gdje je ključ otvaranja novih radnih mjesta i boljeg životnog standarda u inovativnim idejama i tehnologijama korištenima u izradi proizvoda i usluga.

S time u vezi, nužne su organizacijske i tehnološke promjene u tvrtkama i institucijama, ne samo u *hardware* i *software* aplikacijama, već u načinu upravljanja informacijama i procesima. Brzina prikupljanja i obrade informacija o okruženju i tvrtki, brza prilagodba strateške orijentacije, taktičkih poteza te poslovnih procesa i rad s fleksibilnim tehnologijama, postaju uvjeti preživljavanja u uvjetima sve šireg i dinamičnijeg, globalno otvorenog tržišta. Nužno je intenzivno učenje o novim tehnologijama, novim procesima, proizvodima i organizacijama, što podrazumijeva modifikacije u obrazovnom i znanstvenom sustavu, ali i u odnosu prema učenju i obrazovnom procesu na razini države i na razini tvrtke koja postaje temeljna jedinica učenja. Tradicionalne granice znanosti i učenja (obitelj, škola, sveučilište) sve se više rastaču i postaju nevažne. Konačno, sve je podložno preispitivanju te je nužna promjena percepcije politike, od politike nacionalne sigurnosti, preko makroekonomske politike, do socijalne politike.

LITERATURA

1. Atkinson, R.D. & Gottlieb, P.D.: The Metropolitan New Economy Index, PPI, Washington, 2001.
2. Atkinson, R.D. et al.: The 2002 New Economy Index, PPI, Washington, 2002.
3. Atkinson, R.D.: Making the New Economy Grow, PPI, Washington, 2000.
4. Atkinson, R.D.: Rules of the Road: Governing Principles for New Economy, PPI, Washington, 1999.
5. Dolenec, D.□: Društveno odgovorno sveučilište: A što Bolonja ima s tim? Političko obrazovanje, 2007. vol. 3. br. 3-4. str. 142.-147.
6. Edvinsson, L., Korporacijska longituda - Navigacija ekonomijom znanja, Differo, 2002.
7. European Council: Conclusions of the Presidency of the Barcelona European Council of 15. and 16. March 2002, Council document SN 100/1/02 Rev 1.
8. European Council: Conclusions of the Presidency of the Lisbon European Council of 23. and 24. March 2000, Council document 100/1/00.
9. Husén, T.: London: Learning Society, Methuen, London, 1974.
10. Johnson, G. & Scholes, K.: Exploring Corporate Strategy, Prentice Hall, Edinburgh, 1999.
11. Kolaković, M.: Poduzetništvo u ekonomiji znanja, Sinergija, Zagreb, 2006.

12. Krbac, D.: Društvo znanja i/ili ekonomija znanja: Što čini razliku u poimanju znanja kao javnog dobra? Sveučilište J. Dobrile u Puli, Pula, 2009.
13. Lauc, A.: Metodologija društvenih znanosti, Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek, 2000. str. 432.
14. Lažnjak, J. i Švarc, J.: Upravljačke elite i ekonomije znanja - Novi teorijski okvir za proučavanje upravljačkih elita u Hrvatskoj, Društvena istraživanja, god. 11 (2002), br. 1 (57), str. 48.-51.
15. Liessmann, K.P.: Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.
16. Mann, C.L. & Rosen, D.H.: APEC and the New Economy, Institute for International Economics, 2001.
17. Mujić, N. i Legčević, J.: Razvoj ljudskog kapitala, novo bogatstvo nacije, Informatologia, 2008. 41(3), str. 196.-202.
18. North, K.: Upravljanje znanjem – Vođenje poduzeća usmjereno prema znanju, Naklada Slap, Zagreb, 2008.
19. Pastuović, N.: Kako do društva koje uči? Odgojne znanosti, 2006. vol. 8. br. 2. str. 421.-441.
20. Pavić Ž.: Poduzetništvo mladih i nova ekonomija, Ekonomski vjesnik, br. 1-2, prosinac 2008. str. 85.-93.
21. Petersen, V.S.: A Critical Rweriting of Global Political Economy - Integrating reproductive, productivte and virtual economies, Routledge, 2003.
22. Škuflić, L. i Vlahinić-Dizdarević, N.: Koncept nove ekonomije i značaj informacijsko-komunikacijske tehnologije u Republici Hrvatskoj, Ekonomski pregled, 2003. 54 (5-6), str. 460.-479.
23. Šonje, V.: Izazov nove ekonomije: od računala i interneta do elektronskog novca, Privredna kretanja i ekonomska politika, 2001. br. 86. str. 64.-80.
24. Švarc, J.: Institucionalne pretpostavke tranzicije u gospodarstvo znanja: karika koja nedostaje, Društvena istraživanja, god. 15 (2006), br. 3 (83), str. 320.
25. Vercellone, C.: Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu, Ekonomski pregled, 2006. 57(11), str. 809.-825.
26. Vojnić, D.: Izlaganje na predstavljanju knjige Vladimira Veselice Globalizacija i nova ekonomija koja je održana na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 3. srpnja 2007. Ekonomski pregled, 2007. 58(7-8), str. 489.-494.
- 27.

Internet izvori

- <http://www.baranja.net/modules.php?...>
- <http://www.business.hr>
- <http://www.hrcak.srce.hr/index.php?...>
- <http://www.internetindicators.com>
- <http://www.pionline.org>

II MEĐUNARODNA KONFERENCIJA
„SAVREMENI EKONOMSKI TRENDovi U ZEMLJAMA JUGOISTOČNE EUROPE
SA POSEBNIM OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU“
II INTERNATIONAL CONFERENCE
„MODERN ECONOMIC TRENDS IN THE COUNTRIES OF SOUTH ESTERN EUROPE
WITH SPECIAL REFERENCE TO BOSNIA AND HERZEGOVINA“
20-21. DECEMBAR, 2013.

-
- <http://www.public.mzos.hr/lgs.axd?...pdf>
 - <http://www.sccp.org/sccplibrary/meetings/august2001/nuecon.doc>